

Utdrag ur Skogshistoriska Sällskapets Årsskrift 2023, s 96-104

Ragnar Fornö är lärare i historia, leder kurser om släktforskning och håller föredrag om olika lokalthistoriska ämnen, bland annat om brott och straff under 1600-talets Uppland. Han har också uppdrag som arkivkonsult med anknytning till skogsbruk och skogshistoria.

Brotten i skogarna och i dom- böckerna

Kring alla våra stora skogar finns en flora av rykten och sägner om hur farligt det i flydda tider kunde vara att vägledes passera dem. Men hur stod det till i verkligheten? Jodå, studerar man 1600-talets domböcker så finner man mängder av illgärningar som begåtts både i skogarna och längs vägarna. Man får också ta del av de ohyggliga bestraffningsmetoder som då var legio.

Bilden till vänster är en svartvit variant av ett konstverk utfört av den ryske landskapsmålaren Ivan Sjiskin (1832-1898).

ATT PASSERA KOLMÅRDEN VAR något som vägfarare i äldre tider fasade för. Det var genom dess öde och vilda natur som den krokiga och backiga landsvägen mellan Stockholm och södra Sverige gick. Kring Kolmården florerade berättelser om rövare och överfall av närmast mytiska dimensioner.

"Sedan en mijl uppå thenna sijdan som ländler åth Nykiöpingh så tager then store skogen kålmohren widh, huilken är 4 mijler bred att resa öffwer; och på honom är intet annat än klipper, bärgh och dalar, item grane, talle och nogh små börcke skogh; först när man kommer itt stycke in uppå honom, så fåår man att see åthskeliga wärp ther som fålck är mördad, sampt stigel hwar som ogärningsmännerna äro stiglade, såmblika på 3 stigel, såmblika på 4 och såmblika på flehra. Och såmblika äro medh hela kråppen lagde på juul. Mitt uppå skogen är en kroo, som heter Krookeek, ther är itt stort werdzhuusz, och ther måste en resande persohn som ther reser förbij mycket wäl taga sigh till wara och besynnerligen om man bliffwer ther om natte tijdh, ty the äro intet alla til att troo ther utan mördare och röffware äro thee."

I sin dagbok beskrev regementspredikanten Andreas Bolinus vid Kalmar regemente en resa genom Kolmården år 1670 där han fick se ett antal exempel på den tidens ohyggliga bestraffningsmetoder. De "wärp" som han skriver om är stenrösen, "offerkast" som lagts upp där någon blivit mördad. Se bilden på nästa sida. Han varnar också för att man måste se upp för rövare om man övernattar på värdshuset i Krokek.

Mer verkligt blir det när vi tar del av regementspredikanten Andreas Bolinus skildring av en färd genom Kolmården år 1670. Den återges in extenso på nästa uppslag. Han berättar hur han passerar en avrättningsplats med steglade rester av avrättade människor och noterar upplagda offerkaster av stenar på platser där människor blivit mördade. Med sin resedagbok verifierar han att historierna om Kolmårdens farligheter inte var tagna ur intet.

Även idag hålls de levande. I Krokek passerar den flitigt gångna Sörmlandsleden Rövargrottan, som till och med är utmärkt på kartan. Där lär en rövare och hans kvinna ha levt. Enligt legenden ska hon ha blivit kidnappad av rövaren och tvingats leva med honom och fött sju barn. Om sanningshalten i just den historien finns det anledning att fundera, men mot bakgrund av skildringar som den av Andreas Bolinius så lär det finnas fog för Kolmårdens dåliga rykte.

Folklivsforskaren Lars Levander nämner också om en småländsk grotta, beskriven i ett protokoll från 1620-talet. Rövaren hade grävt ut jorden under en kullfallen ek på skogen och inrett jordkällaren med sängar och andra möbler. Och i Uppsala stads protokoll från

rådhusrätten finns beskrivningar av en grotta på Alsikeskogen söder om staden, där ett rövarband uppehöll sig 1669.

Vänder vi blickarna norrut i landet hittar vi också rövargrottor på Skuleskogen i Ångermanland. Verkligheten bakom dessa, liksom om alla de nämnda rövargrottorna är förstås osäker, men de är genom åren flitigt omskrivna i olika sammanhang. Och idag är historierna om rövarena och deras grottor förstås ömt omhuldade av turistintressena.

KAN MAN DÅ HITTA NÅGRA FALL MED rövare i domböckerna? Vi börjar med Jönåkers härad i Södermanland som gränsar mot Östergötland, norr om Kolmården. Ur domboken från 1643 hämtar jag några brottsfall kopplade till skogen.

Vid vintertinget klagar sockenborna i Stigtomta socken på den finska kvinnan Margareta och hennes dotter, vilka olovligen har slagit sig ned på skogen. Det som ligger mor och dotter i fatet är deras upprepade brott. De stäl spannmål från byarna i socknen och träter med grannarna. Domen blir hård. För sina stölder döms båda till döden.

Tjuvar och andra våldsverkare, som inte kom från den egna socknen, straffades hårdare än de egna. Här ber inte folket om nåd för den dömda, något som annars var vanligt, utan tvärtom kan man i protokollet läsa att folket gärna "vilja bli av med" en utsocknes tjuv som uppehållit sig i trakten.

Ett annat vanligt straff för tjuvar var förvisning. Den dömda kunde bli förvisad ur häradet eller skickad till arbete i gruvorna i Sala eller Falun.

Ville man få de dömda förflyttade ännu längre bort, fanns Ingermanland på andra sidan Östersjön eller kolonin Nya Sverige, dagens Delaware i USA, som lämpliga orter för deportation.

Kerstin Ekman berättar om en skogsfinne i Ångermanland som bedrivit stöld i skogarna i Stigsjö socken. Han dömdes till döden av tingsrätten 1667, men Svea hovrätt mildrade straffet och dömdes honom till landsförvisning. Men efter bara en kort tid i Norge återkom han och levde som tjuv på skogarna i Medelpad och Ångermanland. Hans familj, hustru med fyra barn, ska också ha uppehållit sig på skogen, av rädsla för att "visa sig i bygden för att tiggas", enligt Ekmans utdrag ur tidens domböcker.

VID ETT TING I JUNI 1643 I JÖNÅKERS HÄRAD, åtalas en man från Björkviks socken för att med vidjekäppar ha slagit grannarnas barn när de vaktade getter i skogen. Han försvarade sig med att getterna betat på hans mark. Det som föranledde förhör med flera olika vallpojkar och flickor, var att man funnit liket efter en vallpojke i skogen. Rätten undersökte om mannen hade mördat pojken utifrån de andra incidenterna, men det gick inte att bevisa och han fick enbart böter för misshandel av de andra barnen.

Vid hösttinget 1643 utreds tjuven Olof Hansson som hade haft en stöldgömma på skogarna i Björkviks socken. Han hade stulit hästar i grannhäradet Oppunda och skickades dit för vidare rannsaking.

Andra fall kopplade till skogen som ofta förekommer i 1600-talets domböcker är pigor som inte ville ge en graviditet tillkänna, och sedan i lönnedom födde barnet i skogen och begravnade det. För kvinnor var barnmord den absolut vanligaste orsaken till dödsstraff under 1600-talet.

I Rönö härad, strax öster om Jönåker hittar vi nästa fall. Här är jägeribetjäningen med sina skogvaktare flitiga med att stävja jakt- och hyggesbrott inom den fredsmil som omgav Nyköpings slott. I synnerhet höll man ett öga på de så kallade jagbackarna, vilka var förbehållna hovstaten. Kanske var det tack vare skogvaktaren Olof Galle som en rövarkula avslöjades i häradet 1629. Vid hösttinget rannsakades tre soldater som grävt sig en boning på skogen i Ripsa socken. Med denna som bas hade de nattetid stulit och rövat i trakten. En rådig bonde lyckades emellertid ta fast en av tjuvarna. Två av rövorna fick till slut sina straff, där den ene dömdes att löpa gatlopp, medan den andre, en Mats Larsson, dömdes till hängning.

Offerkast i Svedvi socken i Västmanland år 1914. Högar av ris eller stenar lades av förbipasserande upp på platser där någon mött en våldsam död. Syftet var att skydda sig själv mot något liknande och att hindra den döde från att gå igen. På en del platser i Sverige finns offerkast som fortfarande "lever" och fylls på.

Västmanlands läns museum.

Präster var alltid med vid avrättningarna. Inför denne bekände den dödsdömda sina synder och fick Guds förlåtelse. För de grövsta brotten räckte det inte med att avrättas, liket skymfades genom att kvarlevorna sattes upp på ett stegelhjul "androm till varnagel", alltså som varnande exempel.

Tyskt träsnitt från 1500-talets början.

I VANLIGA FALL SKULLE EN DÖDSDOM prövas av hovrätten, men i det här fallet verkställdes hängningen samma dag som domen avkunnades. Av protokollet framgår att Mats Larsson som "rymde, stal och rövade blev i galgen upphängd" den 16 september 1629.

En del brott, såsom "röveri på skogar och allmänna vägar" kunde landshövdingen, och därmed den lokala rätten, som i det här fallet låta gå till verkställighet utan prövning av hovrätten. Annars skulle så kallade livmål, alltså dödsstraff, normalt överprövas vid hovrätterna. Till exempel kunde dödsdomar omvandlas till gatlopp. Ett sådant gick så till att den dömda fick löpa mellan två led av upp till hundra män som med käppar slog honom medan han förflyttade sig. En dödsdom motsvarade nio gatlopp fram och tillbaka. Det var ett hårt straff som inte alla överlevde. Det var också svårt att kommendera ut män ur allmogen att ställa upp i gatorna, varför gatlopp avskaffades som straff år 1734.

Grova stölder straffades med hängning enligt Tjuvabalken, medan rån var ett brott mot Edsöresbalkens fridslagar. Vagrån och hemfridsbrott, det vill säga inbrott, kunde också ge dödsstraff. Dråp och mord ledde förstås till en dödsdom, eller som det står i lagtexten: den dömda ska "giva liv för liv".

Vad gäller dråpmålen, skiljde rätten på dråp av våda och dråp med vilja. För det senare, där mer våld än vad som kunde räknas som nödvärn användes, utdömdes vanligen dödsstraff.

Vid vådadråp eller benådningar från dödsstraffet, omvandlades oftast domen till en så kallad mansbot på 100 daler silvermynt, som skulle ges till den avlidnes efterlevande.

En dödsdom är en dödsdom kan man tycka men beroende på brottet skiljde metoderna som den dömda togs av daga med. En dråpare skulle halshuggas, en tjuv hängas i en galge, medan mord innebar stegling.

Detta innebar att kroppen efter halshuggningen delades i olika delar som fästes på ett hjul vilket sattes upp horisontellt på en påle. Ibland fästes det avskiljda huvudet på en egen påle.

EN STOR DEL AV VÄLDSBROTTEN UNDER 1600-talet började som gräl och slagsmål mellan avdankade soldater i kombination med kraftig ölkonsumtion. Många av dem hade varit med i krigen runtom i Europa och hade säkert, det vi idag kallar, krigstrauman. Som lundahistorikern Eva Österberg uttrycker det: "hemförlovat krigsfolk hade lätt att gripa till vapen när de hamnade i konflikt".

Rena rövarband av soldater och brottsdömda nämns hålla till i Konga härad under 1620-talet, en del av gränsbygden mot Danmark. Här skedde flera rån och rånmord.

I någon mening ingår snapphanarna i norra Skånes och Blekinges skogsbygder i denna kategori. Men de skiljer sig från de vanliga skogsrövarna och var egentligen gerillakrigare som stred mot att deras landskap blivit svenska.

MEN HUR FÖRHÖLL DET SIG MED DE riktigt förhårdade rövarna, de som inte drog sig för att ta livet av sina offer? Några sådana fall förekommer också i domböckerna. I Stockholm finner vi ett antal fall där brottslingar från landsorten har rannsakats.

Ibland har rövarna fortsatt med stölder och rån i staden och i några fall kan de ha blivit avslöjade när de försökte sälja sitt stöldgods. I Norra förstadens tänkebok, alltså dombok, rannsakades 1622 några rövare som begått stölder på Norrmalm. En av dem, drängen Mårten Eriksson, erkänner då också ett överfall på en landsväg utanför Uppsala. Rätten frågar honom varför han hade slagit följe med "tvenne skogs-rövarer"? Han berättar då att han var på vandring utanför Stockholm, när han i ett "skogsparti" mötte sina blivande kompanjoner, Peder och Anders, vilka "hava sagt till honom att vill du göra sällskap med oss, så skall du få goda dagar".

Fortsättningen skvallrar dock inte om några sötebrödsdagar för trion, och man kan undra hur det kom sig att drängen Mårten gav sig i följe med de andra två?

De tre hade efter mötet i skogen styrt kosan mot Uppsala och

vandrat ”in på en skog, belägen emellan Ramsta socken och Uppsala stad, Nästen benämnd”. Väl där hade de tre ”försåtliga legat i skogen, utmed allmänningsvägen” och strax kom en ung skräddare gående längs vägen, varpå rövaren Peder ”lagt sig bak för en granbuske” och laddat ett gevär han haft med sig, ”och utan någon förvarning” skjutit den unge mannen på vägen i bröstet, som snart ”föll neder till jorden och död blev”. De drog in kroppen i skogen och tog allt av värde mannen haft på sig, även hans kläder. Hans ”lekamen” dolde de sedan under en hög mer ris.

Nu var det enbart Mårten som hade gripits i huvudstaden och han fick ett dödsstraff för sina stölder där och sin medverkan i rånmordet utanför Uppsala. Det finns inga uppgifter om hur hans avrättning gick till. Möjligen ”klarade han sig” med hängning, eftersom han inte höll i geväret som sköt skräddaren, och slapp det mer nesliga straffet stegling.

DET FANNS ETT ÄNNU VÄRRE DÖDSSTRAFF än stegling, och det var rådbräkning. Då skulle bödeln knäcka den dömdes ben och leder innan han halshöggs och kroppen delades och lades på stegelhjul. Det var ett särdeles grymt straff och enbart förbehållet de allra grövsta brotten, vanligen de råare formerna av mord.

I Stockholms rådhusrätt rannsakades år 1546 en Erik gatuvaskare för att ha mördat en kvinna. Han hade skurit henne i halsen med en kniv på en landsväg utanför staden, och sedan gömt liket ”i skogen av vägen”. Han kunde inte förklara sin ”slemma gärning” med annat än att djävulen hade gett honom denna idé.

Med tanke på att han inte tycks ha våldfört sig på henne eller rånat kvinnan på något, fanns det kanske ett annat motiv. Det förekom nämligen att människor i vanmakt hellre tog livet av någon annan än sig själv. Detta för att slippa skammen och konsekvenserna av självmord, som var större än vid dråp och mord. Innan ett dödsstraff verkställdes fick den dödsdömda vanligen bekänna sina synder för en präst. På så sätt fick han löfte om själens frälsning efter döden, något som enligt tidens tankesätt inte gällde för den som avhänt sig livet för egen hand.

I EN DOMBOK FRÅN 1829 framträder en man vid namn Elias Flodin, som var trött på livet men inte ville begå självmord. Istället hade han bestämt sig för att mörda första bästa människa han mötte på landsvägen. Det råkade bli en äldre kvinna som han slog ihjäl i Alsikeskogen söder om Uppsala. Det renderade honom dödsstraff vilket blev det sista som verkställdes på Ärlinghundras avrättningsplats i skogen Långåsen vid dagens Arlanda.

Domböcker, eller tänkeböcker som de också kallas, finns bevarade från 1400-talets slut. De innehåller inte bara rättegångsprotokoll utan också ordningsföreskrifter, påbud från kronan och andra tillkännagivanden. De är på så sätt en ovärderlig källa till kunskap om hur livet förr gestaltade sig för människorna. Domboken på bilden är *Jönäckers Häradz Doom-Book*, från 1651.

700
Jönäckers Häradz
Doom Book
pro Anno 1651.

Tyskt träsnitt från 1589 som skildrar de olika momenten i avrättningen av Peter Stumpf i Nürnberg som dömts för att vara varulv. Nere till höger halshuggs han efter att dessförinnan ha plågats med glödgade tänger och rådbråkats med en yxa. Slutligen sätts hans avhuggna huvud upp på ett stegelhjul. I Sverige avskaffades inte rådbråkning och stegling förrän 1835 respektive 1841.

Wikimedia Commons.

Bland män under 1600-och 1700-talen kan tidelag, alltså sexuellt umgänge med djur, vara ett motsvarande suicidalmord. Brottet som ledde till döden, kunde ha utlöst av viljan att inte leva längre. Det märkliga är att även djuren dömdes till döden och slaktades. Man var rädd för att en vanskapt avkomma, en blandning av människa och djur skulle kunna födas. Tidelag sågs som ett oerhört brott mot Guds ordning och skapelse.

VI ÅTERVÄNDER TILL SÖDERMANLAND i jakten på rövare i domböckerna. Vid ett ting 1651 med Rönö häradsrätt står två rövare inför rätta. De hade tagit sig in i en stuga nattetid för att stjäla och tvinga till sig logi över natten. Två unga flickor slogs helt sonika ihjäl när de med rop och skrik försökte väcka det övriga folket i stugan. En av förövarna erkänner, utöver stölden som i sig ger dödsstraff, att han också rånmördat en bonde på landsvägen genom Vårby skog, söder om Stockholm. Ett brev från Svea hovrätt samma år bekräftar en rannsaking med en rövare som begått flera mord i trakten av Botkyrka, sannolikt densamme som slagit ihjäl flickorna i Rönö.

FRÅN HAGUNDA HÄRAD VÄSTER OM UPPSALA hämtar vi ett märkligt fall från 1681. Här är det skogsrövaren som är offret i historien. Drängen Johan Evertsson står anklagad inför Hagunda häradsrätt för att ha dödat en förrymd soldat och rövare vid namn Anders. Denne kom tillsammans med sin hustru till Johan Evertssons mors torp, Långmyran på skogen. Om Anders och hans hustru heter det att de "hade bortrymt och farit landet omkring". Nu var de hungriga men vågade sig inte fram till någon by, utan besökte detta torp på skogen. Rövaren och drängen gick en tur på skogen och drängen tog med sig en bössa. Rätt snart tänkte drängen Johan, som han citeras i domboken, att Anders var "en elak,

ogudaktig och övergiven människa, skall tänkt ingen synd vara, att taga honom livet av, och således kunna slippa honom". Han ser till att gå "bakom hans rygg och skjuter honom genom huvudet..." Sedan rånade han den döde på hans rock, byxor, hatt, skor och pengar. Kroppen täckte han över med ris och lövruskor.

Läsaren av texten kan undra hur snart denne dräng själv kunde förvandlas till rövare och mördare, men om det frågar inte rätten. Även om lokalbefolkningen gärna ville slippa rymlingar, tjuvar och rövare på skogen, kunde man inte ta lagen i egna händer hur som helst. Detta brott gick inte gärna att rubricera som annat än mord, eftersom det fanns ett uppsåt till att döda. Svea hovrätt fastställde därför underrettens dödsdom och dömde drängen till avrättning genom stegling. I december 1681 heter det i domen: "Johan Evertsson skall androm till skräck och varnagel, och sig till välförtjänt straff halshuggas och steglas, huvudet på en påle sättas, och kroppen på ett hjul läggas."

VID SAMMA TING I HAGUNDA RANNSAKADES även den dödade rövarens hustru Märta Jacobsdotter. Här får vi en kort inblick i rövarparets bakgrund och liv. Det framgår att de båda rymlingarna hade varit gifta på varsitt håll och lämnat sina respektive makar och gett sig iväg från hemorten. Anders "skall ha givit sig till att röva" och hon följde med.

Över huvud taget är det få kvinnor som begår grova brott. De fall som finns har mer karaktär av tillfällesförbrytelser, till skillnad från de manliga förövarna som rånar, stjälar och till och med mördar upprepade gånger.

Ett undantag är ett märkligt fall från Rönö år 1651. I Nyköping satt två kvinnor häktade för rånmord. Kerstin och Malin, som de hette hade erkänt att de mördat en piga. Det hade skett i "Sille skog" intill allmänna landsvägen till Stockholm. Kanske hade Kerstin, som beskrivs ha en "faslig uppsyn", blivit förhärdad av att hennes man nyligen steglats för mordbrand i Nyköping. När de vandrade på landsvägen slog de följe med pigan som var på väg för att söka arbete i Stockholm. Inne i skogen bestämde sig de båda kvinnorna för att råna pigan på hennes kläder och pengar. De slog henne med en påk i huvudet tills hon dog och vältrade sedan liket i ett närliggande kärr. Trots vallningar på platsen gick kroppen aldrig att finna, men de stulna kläderna kunde härledas till rätt person, en piga som anmälts försvunnen.

När kroppen inte återfanns ändrade sedan en av kvinnorna sin berättelse och började tala om att allt var en dröm och att något mord inte hade skett. Fallet skickades för översyn till Svea hovrätt, men de båda pigorna fick varsin dödsdom av Rönö häradsrätt.

SOM FRAMGÅR I DEN HÄR EXPOSÉN var det inte ovanligt med rån och mord i skogarna och på landsvägarna under 1600-talet. Det torde ha varit tillräckligt många för att samtidens resenärer och de som bodde i skogsbygderna aldrig skulle känna sig riktigt säkra.

Verkliga fall blev med tiden rövarhistorier och sägner som återberättades av skjutsbönderna när de på knaggliga vägar körde resenärerna genom Kolmården, Sille skog, Vårby skog eller någon av de andra skogar som dagens E4-bilister så snabbt svischar igenom. ■